Polska Ekspedycja Amazońska
www.uauauno.of.pl

Stowarzyszenie „Czysty Świat”
Fundación „Mundo Puro”

Rozpoznanie archeologiczne na stanowiskach Guamisa, San Fernando, El Encanto i Copacabana w sezonach 2004-2006

Andrzej Karwowski

Płock 2012

Informacje ogólne

W sezonach 2004-2006 przeprowadzono serie rekonesansów archeologocznych na stanowiskach: Guamisa, San Fernando, El Encanto i Copacabana, położonych w górnym biegu Río Beni oraz nad jej starorzeczami. Prace przeprowadzono w ramach projektu o nazwie Polska Ekspedycja Amazońska, zorganizowanego przez Stowarzyszenie „Czysty Świat" (Poznań) oraz Fundación Mundo Puro (La Paz) we współpracy z Instytutem Archeologii UMK oraz Dirección Nacional de Arqueología. W rekonesansach uczestniczyli: Marcin Obałek (prezes Stowarzyszenia „Czysty Świat", kierownik wyprawy), mgr Mileniusz Spanowicz (prezes Fundación Mundo Puro, koordynator, sezon 2005), mgr Andrzej Karwowski (kierownik badań archeologicznych), mgr Rafał Konieczny (dokumentalista, sezon 2005), mgr Jagienka Kołpowska (archeolog, sezon 2006) oraz Radosław Kołpowski (dokumentalista, sezon 2006).

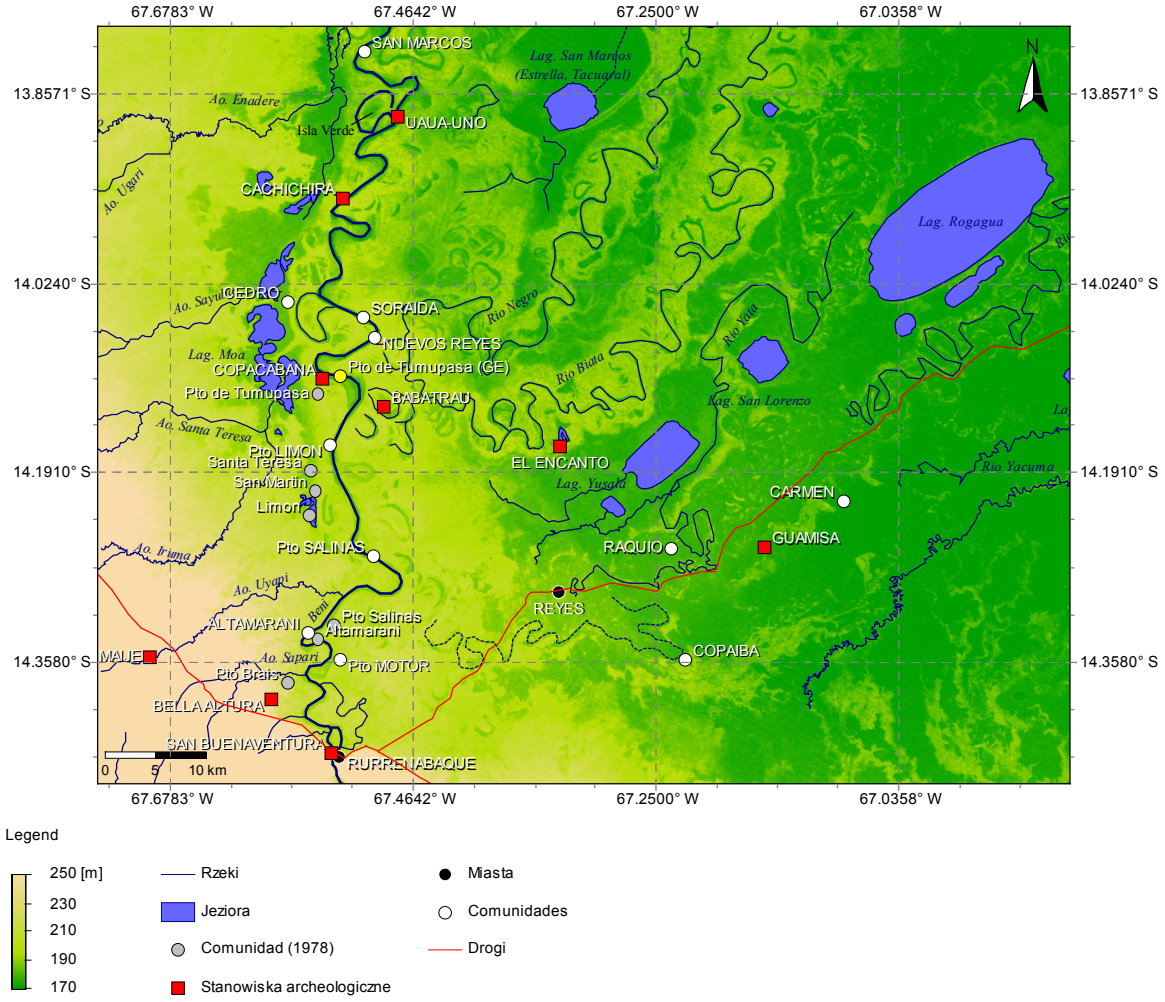

Ryc. 1. Stanowiska archeologiczne w górnym biegu Río Beni. Opracowanie A. Karwowski.

Rekonesanse stanowiły uzupełnienie głównych badań na stanowisku Uaua-uno o rozpoznanie archeologiczne okolicznych stanowisk przedhiszpańskich. Przeprowadzono je w okolicach miasta Reyes oraz wzdłuż drogi wodnej od miasta Rurrenabaque do stanowiska Uaua-uno.

Guamisa

Lokalizacja

Stanowisko kopcowe (*montículo*) położone w linii prostej około 20 km na wschód od miasta Reyes, w pobliżu drogi prowadzącej z Reyes do Santa Rosa de Yacuma, na skraju dawnego pasa meandrowego Río Tapado/Yata (współrzędne: 19L 699134 UTM 8423063). Badane powierzchniowo 20.08.2004 oraz w niewielkim stopniu wykopaliskowo 08.08.2006. W 2006 r., niezależne badania powierzchniowe przeprowadziła Vera Tyuleneva, oznaczając stanowisko jako Guamisa 1 (Tyuleneva 2010: 78).

Forma

Kopiec osadniczy (*montículo*) (fot. 1) położony jest w środku sawanny, w pobliżu skupiska leśnego w formie wyspy (*isla de bosque*) (fot. 2). Ma wymiary (w przybliżeniu) 80 m długości, 60 m szerokości i 2 m wysokości. Wzgórze jest aktualnie zamieszkane: na płaskim wierzchołku zbudowano dwa domy, w ich pobliżu znajduje się niszczejący budynek z cegły oraz dwa rowy. W okolicy zbudowano zagrody dla z zwierząt z drewna i drutu (*Ibidem*). Wierzchołek wzgórza został prawdopodobnie wyrównany przez mieszkańców tworząc płaską powierzchnię.

Materiał archeologiczny

Aktualnie kopiec jest znacznym stopniu zniszczony: na zerodowanych przez wody deszczowe zboczach widoczny jest zniszczony materiał ceramiczny (małe fragmenty) i przedmioty kamienne oraz współczesne odpadki budowlane (fragmenty cegieł, kawałki cementu i in.). Przed kilkunastu laty zostało przekopane przez jednego z mieszkańców, który znalazł znaczną ilość ceramiki, ludzkie szczątki kostne oraz siekierki kamienne. Z badań powierzchniowych Very Tyulenevej pochodzi kilka niewielkich fragmentów ceramiki bez zdobień oraz niewielka siekierka kamienna koloru czarnego (*ibidem*) (fot. 4). Podobnej wielkości siekierka kamienna pochodząca ze stanowiska, znajduje się także w kolekcji muzealnej w Reyes (fot. 5).

W trakcie rekonesansów w 2004 r stwierdzono sporą ilość niewielkich fragmentów ceramiki widocznych na zerodowanej powierzchni wzgórza; część fragmentów nosiła ślady napraw. Zaobserwowano również fragmenty przedmiotów kamiennych, być może odpady z produkcji narzędzi np. siekierek kamiennych. Podczas rekonesansu w 2006 r potwierdzono poprzednie spostrzeżenia dotyczące materiału archeologicznego widocznego na powierzchni kopca. Założono także wykop sondażowy w południowo-wschodniej (potencjalnie najmniej zniszczonej) partii wzgórza, u jego podnóża, w pobliżu ceglanego budynku gospodarczego (fot. 3). Odsłonięto niewielki profil o głębokości 70 cm i długości około 1,5 m., gdzie zaobserwowano nawarstwienie koloru brunatnego, względnie jednolite, stopniowo wraz z głębokością zmieniające się w ciemnobrunatne. W warstwie tej, o miąższości około 30 cm zaobserwowano szczątki roślin, sporą ilość fragmentów spalonej gliny oraz kilka niecharakterystycznych fragmentów naczyń ceramicznych. Charakter oraz kolorystyka warstwy wskazuje na obecność na stanowisku czarnej ziemi typu amazońskiego, w jej odmianie barwy brązowo-czarnej (*terra mulata*). Gleby antropogeniczne tego rodzaju są typowe dla stanowisk kopcowych (*lomas*) oraz sztucznych podwyższonych pól w obszarze *Llanos de Mojos* (Erickson 2003: 447).

Przynależność kulturowa, chronologia

Materiały archeologiczne pochodzące z powierzchni kopca Guamisa oraz wnioski wynikające z prospekcji (wykop sondażowy) pozwalają stwierdzić, iż stanowisko pełniło rolę wzgórza osadniczego oraz prawdopodobnie grzebalnego, przypominającego kopce osadnicze (*lomas*) z centralnej strefy *Llanos de Mojos*. Stanowisko wg klasyfikacji formalnej Clarka Ericksona (2000a), odnoszącej się głownie do obszaru centralnego *Llanos de Mojos*, należy do kategorii *lomas pequeñas/islas* – małych (wyspowych) kopców osadniczych o powierzchni do 1 ha, stanowiących najpowszechniejszą formę kopców. Kopce tego typu zapewne służyły pierwotnie jako platformy dla domostwa lub grupy domostw. Najczęściej zlokalizowane są na otwartej sawannie bądź w starorzeczach jako odosobnione skupiska obecnie porośnięte lasem i w szczególności wiązały się pod względem funkcjonalnym z rolnictwem i *camellones*. W obszarze *Llanos de Mojos* występują przede wszystkim nad rzeką Maniqui, Isiboro Sécure i na północ od Exaltación (*Ibid*: 210).

W związku z powyższym można się spodziewać, iż stanowisko było częścią większej sieci osadniczo-rolniczej, w skład której wchodziły również np. podwyższone pola uprawne. Obiekty ziemne przypominające przedhiszpańskie podłużne pola uprawne (*camellones*) oraz kanał łączący je ze stanowiskiem widoczne są na obrazach satelitarnych okolicy (około 1,2 km na wschód od stanowiska), jednak czas ich powstania nie jest znany. Kwestia ta wymaga więc dalszych badań.

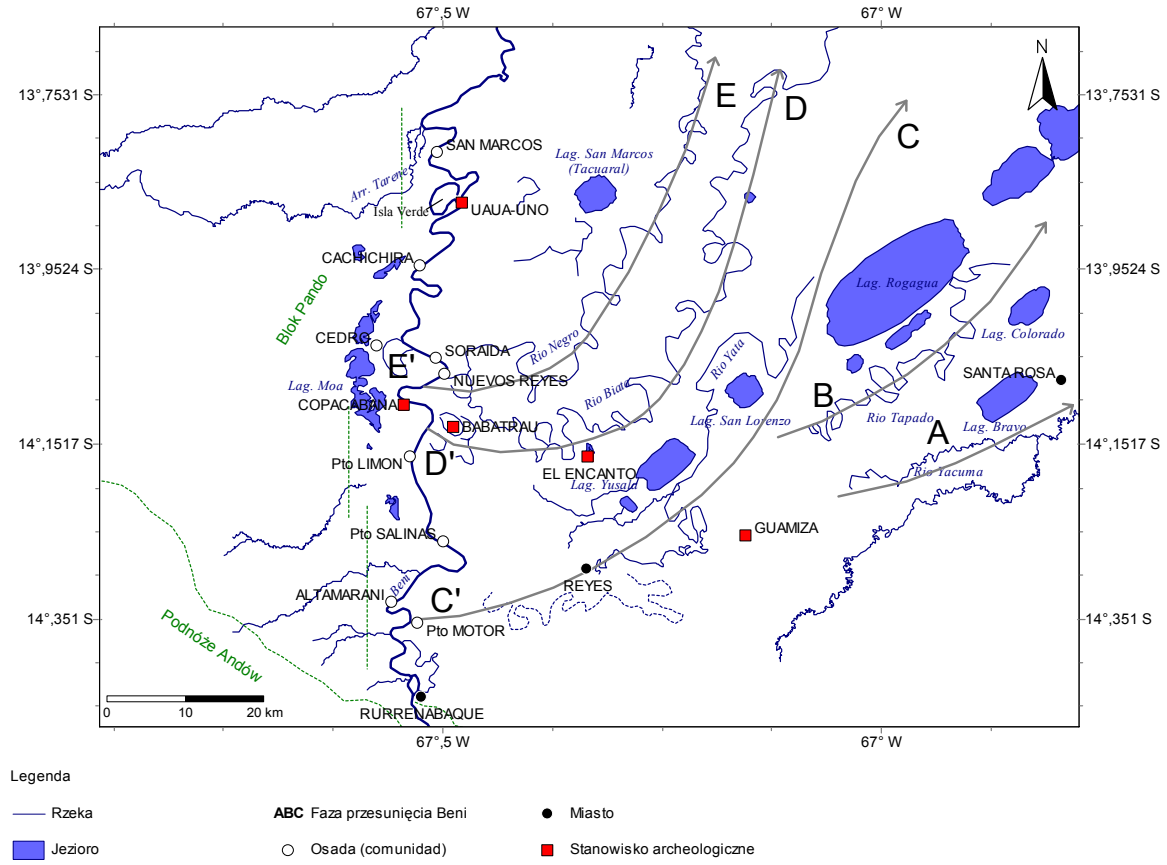

Ryc. 2. Fazy Rio Beni. Opracowanie A. Karwowski wg Dumont 1996: Fig. 6 (zmodyfikowane).

Pod względem hydrograficznym stanowisko przylega do pasa meandrowego Río Tapado/Río Yata, dawnego koryta Río Beni (por. Hannagarth 1993, Dumont 1996). Aktualnie w tej strefie pozostały jedynie nieliczne zbiorniki wody stojącej, jednak w przeszłości

warunki hydrograficzne były porównywalne do tych we współczesnym pasie meandrowym Río Beni i odległość stanowiska do zakola Beni w fazach Tapado i Yata była względnie niewielka. Można przypuszczać, że wraz z fazą Tapado i/lub Yata warunki przyrodnicze sprzyjały tworzeniu sieci osadniczej z kopcami, kanałami i podwyższonymi polami uprawnymi; trudno natomiast stwierdzić jak długo sprzyjające warunki się utrzymywały. Niejasne jest czy w kolejnej fazie rzeki – Biata (gdzie odległość od głównego nurtu Río Beni znacznie się zwiększyła) warunki przyrodnicze i zasoby naturalne pozwalały na kontynuację osadnictwa w jego pierwotnym charakterze. Mimo tych wątpliwości można przyjąć zakres czasowy fazy Tapado (3400-1400 BP (?)) jako przedział, w którym mógł zawierać się początek osadnictwa na stanowisku Guamisa. Faktem jest, że Río Beni w fazach Tapado i Yata miała ujście w Río Mamoré (por. Hannagarth 1993: Fig. 8), co tworzyło dogodny szlak komunikacyjny z obszarem północnym *Llanos de Mojos* i ułatwiało kontakty interkulturowe.

Cechy formalne materiału ceramicznego z kopca osadniczego (tj. brak fragmentów charakterystycznych) nie pozwalają na posłużenie się analogiami stylistycznymi z innych stanowisk o znanym datowaniu i przynależności kulturowej, a w konsekwencji uniemożliwiają datowanie stanowiska przy pomocy tego typu analogii. Także obecność siekierek kamiennych wśród inwentarzy ze stanowiska nie stanowi dobrego wyznacznika chonologicznego ani kulturowego, gdyż siekierki takie występują w licznych kontekstach archeologicznych na obszarze całej wschodniej Boliwii, przy czym niektóre z nich podobne są do przykładów pochodzących z kultur andyjskich. Cechą szczególną jest fakt, iż w całym obszarze *Llanos de Mojos* naturalne kamienie nie występują, więc surowiec bądź gotowe przedmioty musiały być importowane z podnóża Andów lub z Amazonii brazylijskiej. Niestety jak dotąd nie przeprowadzono analiz surowcowych siekierek kamiennych pochodzących z kontekstów archeologicznych i kolekcji muzealnych (por. Tyuleneva 2010: 78).

San Fernando

Lokalizacja

Stanowisko położone w linii prostej około 17 km na północny-wschód od miasta Reyes, na skraju pasa meandrowego Río Biata, w obrębie gospodarstwa (*estancia*) o nazwie San Fernando (współrzędne: 19L 683596 UTM 8435003). Badane w niewielkim stopniu wykopaliskowo w dniu 03.10.2005 r.

Materiał archeologiczny

Według relacji właściciela w obrębie gospodarstwa na głębokości 50-80 cm znajdowane są zabytki archeologiczne, w tym kamienne siekierki. Założono niewielki wykop sondażowy do głębokości 70 cm, w którym nie znaleziono materiału archeologicznego. W profilu glebowym stwierdzono różowo-szare twarde gliniaste podłoże (skała macierzysta) stopniowo przechodząca w ciemniejszą szarą, bardziej sypką warstwę gleby z materiałem organicznym w górnej części profilu (fot. 6).

Przynależność kulturowa i chronologia

Z uwagi na brak materiału zabytkowego możliwe jest jedynie sformułowanie pewnych wniosków dotyczących geomorfologii stanowiska. Wykop sondażowy znajdował się w obniżeniu terenu, kilka metrów poniżej wałów aluwialnych dawnej Río Beni w fazie Biata,

prawdopodobnie poza obszarem sedymentacji rzecznej tego okresu. Stwierdzone nawarstwienia są analogiczne do zaobserwowanych na stanowisku Uaua-uno określonych jako warstwy IV i V (Karwowski 2007; Karwowski, Kołpowska 2011), co powala na synchronizację sedymentacji na stanowiskach San Fernando i Uaua-uno. Warstwa dolna, tj. różowo-szara glina występuje we wszystkich stanowiskach nadrzecznych górnego biegu Río Beni (aktualnego), będąca czwartorzędowym aluwium należącym do Członu B, prawdopodobnie współczesnym fazom Yata i Tapado migracji Río Beni (Karwowski, Kołpowska 2011). Tak więc zasięg tego aluwium jest daleko szerszy niż pas meandrowy aktualnego biegu Río Beni, stanowiąc także podłoże gleb w obszarze aluwialnym Río Beni w fazie Biata. Nawarstwienie górne jest analogiczne do warstwy IV w Uaua-uno i stanowi warstwę glebową wytworzoną na tym aluwium w późniejszym okresie (bez dodatkowych sedymentów rzecznych).

Obserwacja ta potwierdza celowość i wiarygodność porównań stratygrafii stanowisk w obszarze górnego biegu Río Beni oraz jej dawnych biegów.

El Encanto

Lokalizacja

Stanowisko położone w linii prostej około 14 km na północ od miasta Reyes, na południowym krańcu jeziora zwanego „6 de julio", skraju pasa meandrowego Río Biata, w obrębie prywatnego gospodarstwa (estancia) (współrzędne: 19L 679839 UTM 8433111). Badane powierzchniowo i w niewielkim stopniu wykopaliskowo w dniu 04.10.2005 r.

Forma

Stanowisko położone jest w obrębie gospodarstwa otoczonego ogrodzeniem z drutu kolczastego. W jego obszarze znajduje się kilka niewielkich kopców (*montículos*) o średnicy 3-7 m i wysokości od 1 do 2 m, przy czym nad brzegiem jeziora usytuowane są trzy małe kopce. Po stronie wschodniej od kopców położony jest kanał wypełniony wodą („arroyo de los caimanes"); podobny rów wypełniony wodą znajduje się także w części północnej stanowiska. Według relacji właściciela w części południowej stanowiska, w pobliżu ogrodzenia, natrafiono na ludzkie szczątki kostne; podczas robót ziemnych znajdowane są także fragmenty naczyń ceramicznych.

Materiał archeologiczny

W pobliżu ogrodzenia, w miejscu wskazanym przez właściciela, w którym odkryto wcześniej kości ludzkie otwarto wykop sondażowy o wymiarach 1,3 x 1,1 m (fot. 8). Na głębokości 0,3-0,35 cm natrafiono na niecharakterystyczne fragmenty ceramiki i przedmiotów kamiennych (inw. 1-3/05). Zaobserwowano warstwę kulturową miąższości około 10 cm. W trakcie eksploracji znaleziono również kość ludzką (paliczek), prawdopodobnie część pochówku znalezionego przez właściciela podczas budowy ogrodzenia.

W jednym z mniejszych kopców założono wykop obejmujący około 1/4 jego objętości (ćwiartka). W profilu wykopu zaobserwowano dwie warstwy: górną szarobrązową (*terra mulata?*) oraz na głębokości około 45 cm - warstwę kulturową zawierającą fragmenty naczyń ceramicznych (inw. 5-7/05) i węgla drzewnego. Wśród kilku przykładów charakterystycznych fragmentów ceramiki na uwagę zasługują przykłady z kulistym guzkiem na uchu. Pewne

podobieństwo do tej cechy widać w ceramice z dolnego poziomu kopca Velarde w centralnej strefie *Llanos de Mojos* (por. np. Lathrap 1970: Fig 21).

W warstwie tej znaleziono także niewielką siekierkę kamienną[1] (fot. 9, 10). Poniżej warstwy kulturowej natrafiono na gliniaste podłoże kopca.

W części południowej stanowiska, w pobliżu kanału biegnącego około 50 m od kopców, zaobserwowano czytelną na powierzchni warstwę kulturową z materiałem ceramicznym i drobnymi kamieniami.

Przynależność kulturowa i chronologia

Materiały pochodzące z prospekcji archeologicznej na stanowisku El Encanto pozwalają stwierdzić, iż pełniło rolę osady oraz prawdopodobnie cmentarza w okresie przedhiszpańskim. Wskazuje na to przede wszystkim obecność grupy *monticulos* zawierających materiał archeologiczny (ceramika, przedmioty kamienne, ślady węgla drzewnego), przy czym materiał archeologiczny obecny jest także poza obrębem *montículos*.

Konstrukcje ziemne tego typu zaobserwował George Plafker podczas zwiadu lotniczego na obszarze od 65 do 125 mil na północny-wschód od Rurrenabaque[2]. Struktury określone przez badacza jako „pola kopców" (*mound fields*) składają się z ułożonych rzędami prostokątnych lub owalnych konstrukcji ziemnych, długości od 5 do 10 stóp[3] i odległych od siebie w przybliżeniu o 15-25 stóp[4]. W jednej z odosobnionych grup kopce mają długość 4-5[5] stóp i szerokość 2-3[6] stóp, odległe są od siebie jedynie o kilka stóp. Badacz zaobserwował, iż w większości przypadków „pola kopców" nie występuje na obszarach, gdzie pojawiają się inne konstrukcje ziemne, takie jak podwyższone pola, groble i kanały, zaznaczając, iż kilka „pól" większych kopców lokalnie otoczonych wałami[7] występuje w towarzystwie podwyższonych pól (Plafker 1963: 376). William Denevan zaobserwował niewielkie okrągłe kopce (średnica 3-7 m) na zachód od Río Apare, w kontekście podwyższonych pól uprawnych, zwykle zlokalizowane w połowie rzędu pola, nazywając je kopcami mieszkalnymi (*house mounds*), przy czym kopce te zwykle nie tworzą „pól kopców". Zdaniem badacza kopce takie służyły prawdopodobnie jako tymczasowe schronienia dla ludzi pracujących na polach w czasie pory deszczowej. Kopce te są obecnie bardzo niskie, prawdopodobnie ze względu na erozję, niekiedy wyrasta na ich powierzchni palma (Denevan 1966: 72).W rejonie Baures w północno-wschodniej Boliwii, w Buen Retiro stwierdzono małe *montículos* w obrębie pierścieniowatych wałów (*zanjas circundantes*), mierzące 4-5 m średnicy i 30 cm wysokości (za Erickson *et al.* 2008: 63). Podobne konstrukcje ziemne odkryto w rejonie La Chacra (około 22 km od miasta Trinidad). Roberto Langstroth zlokalizował tam niewielkich rozmiarów *montículos*, o średnicy od 5 do 8 m i zwykle nie wyższe niż 1 m, zawierające sporą ilość ceramiki (Langstroth 1999: 55). Nasypy te aktualnie często są zamieszkiwane przez mrówki i termity, które przyczyniają się do ich ochrony przed erozją, dodając materiał ziemny i organiczny na powierzchni kopców. Badacz interpretuje te konstrukcje jako pozostałości pojedynczych domostw na platformach (*ibidem*). Zdaniem Clarka Ericksona jednym z czynników w procesie formowania *montículos*/*lomas* była akumulacja masy ziemnej i organicznej w trakcie niszczenia ścian domostw z *adobe* i trzciny

[1] W posiadaniu właściciela gospodarstwa.
[2] Tj. około 100-200 km.
[3] Tj. około 1,5-3 m.
[4] Tj. około 4,5-7,5 m.
[5] Tj. około 1,2-1,5 m.
[6] Tj. około 0,6-0,9 m.
[7] Między jeziorem Rogagua i Río Mamoré.

(Erickson 2000a: 215). Badacz nadmienia, iż małe kopce mogły pełnić również funkcje rolnicze (*Ibid*: 208).

W przypadku stanowiska El Encanto w pierwszym etapie budowano platformy ziemne, na których wznoszono domostwa z materiałów nietrwałych (np. drewno, trzcina, być może *adobe*), przy czym nie stwierdzono obecności klepiska. Zapewne po zniszczeniu domostwa wznoszono na jego miejscu kolejne konstrukcje z materiałów nietrwałych, co tłumaczyłoby względnie dużą miąższość (około 45 cm) górnej szarobrązowej warstwy powyżej poziomu zalegania fragmentów ceramiki. Niewykluczone, że w procesie akumulacji ziemi brały udział czynniki zoogeniczne (np. mrówki), natomiast roślinność porastająca kopce po ich opuszczeniu przyczyniła się do ich zachowania oraz zapobiegła erozji, mając jednak wpływ na charakterystykę glebową górnej warstwy *montículos*.

Obserwacje rozprzestrzenienia kopców osadniczych w obszarze *Llanos de Mojos* wskazują, iż układają się one linearnie wzdłuż biegów rzek (np. Río Mato, Río Apare) lub starorzeczy (Erickson 2000a: 210). W tym kontekście istotnym jest fakt, iż stanowisko aktualnie położone jest nad jeziorem, które w rzeczywistości jest częściowo wypełnionym wodą meandrem (starorzeczem) Río Beni w fazie Biata. Pod względem geomorfologicznym skała macierzysta jest tożsama z aluwium zaobserwowanym na stanowisku San Fernando oraz na stanowiskach w górnym biegu Río Beni. Kolejne nawarstwienia naturalne i kulturowe powstały zapewne w późniejszym czasie, prawdopodobnie począwszy od fazy Biata migracji Río Beni. Wówczas istniały optymalne warunki do osadnictwa: bliskość dużej rzeki, będącej jednocześnie dogodnym szlakiem komunikacyjnym. Drastyczna zmiana koryta Río Beni w fazie Negro mogła spowodować załamanie osadnictwa na stanowisku i w konsekwencji np. jego opuszczenie. Już wówczas warunki przyrodnicze nie różniły się znacznie od obecnych.

Copacabana

Lokalizacja

Stanowisko położone w linii prostej około 37 km na północ od miasta Rurrenabaque, na lewym brzegu Río Beni (współrzędne: 19L 657202 UTM 8439784). Około 2 km na zachód od stanowiska znajduje się Laguna Moa, jezioro powstałe z wód Arroyo Santa Teresa - dawnego dopływu Río Beni. W pobliżu, około 1,5 km na południowy-zachód istniała dawniej miejscowość Puerto de Tumupasa – port Tumupasa[8], około 6 km na południowy zachód zlokalizowano stanowisko przedhiszpańskie Baba-trau (Cordero 1984). Badane powierzchniowo oraz w niewielkim stopniu wykopaliskowo w dniach: 30.09.2005, 23.10.2005 oraz 11-12.08.2006.

Forma

Stanowisko znajduje się obecnie w wysokim urwisku powstałym w wyniku erozji rzecznej lewego brzegu Río Beni. Warstwa kulturowa przebiega w sposób ciągły, powyżej zalega około 3,5-4 m nawarstwień aluwialnych, przy czym dolna część z nich jest bardziej zwarta, kolejna, górna cześć tworzy stopień porośnięty roślinnością; w niektórych miejscach „stopnie", powstałe wskutek erozji rzecznej występują także na poziomie warstwy kulturowej, dzięki czemu materiał archeologiczny widoczny jest na powierzchni (fot. 12). Łączna wysokość urwiska od poziomu wody wynosi około 7-7,5 m, przy niskim stanie Río Beni. Stwierdzono jedną warstwę kulturową, przebiegająca wzdłuż urwiska względnie

[8] Dane na podstawie mapy wojskowej z końca lat 70. XX w.

poziomo, na długości kilkudziesięciu metrów. Horyzontalny rozkład warstwy pozwala przypuszczać, iż stanowisko było w przeszłości miejscem względnie płaskim, nie tworzącym kopca osadniczego.

Materiał archeologiczny

Podczas badań powierzchniowych w 2005 zgromadzono dość zróżnicowany materiał archeologiczny: fragmenty naczyń chropowaconych, cedzaków, naczyń z dekoracją rytą, nakłuwaną oraz wykonaną paznokciem, ornamenty plastyczne (*adornos*) a także przęślik oraz fragment siekierki kamiennej (inw. 1-13/05). Nie stwierdzono obecności ceramiki malowanej.

Naczynia chropowacone (*revocados, revoque*; inw. 1/05, fot. 13) są względnie rzadko znajdowane na stanowiskach w górnym biegu Río Beni. Efekt chropowatości uzyskiwano dzięki obrzuceniu czerepu rozrzedzoną gliną (*barbotina*) przed wypaleniem naczynia. Fragmenty ceramiki z powierzchnią chropowaconą znaleziono w centralnej strefie *Llanos de Mojos* na stanowisku Loma Alta de Casarabe (typ *Mamoré Revocado*). Ceramika tego typu wiązana jest z fazą Mamoré zasiedlenia stanowiska, która datowana jest na okres VIII-XIII w. n.e. (Dougherty, Calandra 1981-82: 27)[9]. Z drugiej strony dość wczesne i długotrwałe użytkowanie tego typu ceramiki sugerują prace Martti Pärssinena we wschodniej Boliwii. W trakcie badań powierzchniowych na stanowisku San Pedro oraz w strefie Monteaguado-Ingre odnalazł on fragmenty naczyń z ornamentem rytym, „punktowanym" oraz malowanym a także z odciskami paznokci (*corrugated*) oraz chropowacone (*revoque*), datowane od V w. n.e. do okresu republikańskiego (niemal współczesne), przy czym ze względu na obecność naczyń z odciskami paznokci znaleziska te wiązane są z migracjami ludów Tupi-Guaraní (Pärssinen 2003). Można przypuszczać, ze naczynia o powierzchni chropowaconej służyły jako pojemniki zasobowe.

Kolejnym typem naczyń ze stanowiska, nieczęsto spotykanym innych w kontekstach archeologicznych w Amazonii boliwijskiej są cedzaki (*coladores*; inw. 2/05, fot. 14). Cedzaki ceramiczne, służące prawdopodobnie do odcedzania włókien od piwa z manioku, znaleziono w środkowym biegu Ucayali w Peru, oraz nad Río Napo w Ekwadorze (Lathrap 1970: 138, 143; Arellano 2009). Cedzaki oraz ceramiczne tłuczki nad Ucayali pojawił się wraz z tradycją Cumancaya (IX-XIII w.), w podobnym czasie jak analogiczne tłuczki z dolnego poziomu kopca Velarde w centralnej strefie *Llanos de Mojos* (Lathrap 1970: 138). Cedzaki o formach otwartych (misowate lub talerzowate) oraz zamkniętych (bardziej kuliste) znaleziono także na stanowisko Loma Salvatierra, głównie w fazie 3, datowanej na VIII-XII w. (Jaimes 2010: 60, Fig. 76).

Interesujący wydaje się charakterystyczny fragment naczynia (wylewu) z uszkiem i guzkiem z perforacją (inw. 6/05, fot. 15). Tego typu dekoracja także znajduje analogie na innych stanowiskach Amazonii boliwijskiej. W górzystym rejonie Yungas, nad Río Tuichi (dopływ Alto Beni) na stanowisku Motacusal 1 nad brzegiem rzeki znaleziono ślady cmentarzyska urnowego typowego dla *Llanos de Mojos*. Wśród znalezisk powierzchniowych na uwagę zasługuje zbiór fragmentów ceramiki dekorowanych ornamentem rytym i guzkiem z perforacją (Tyuleneva 2010: 130; fot. 16a). Przykłady naczyń z guzkiem i perforacją znajdują się także w kolekcji prywatnej w Rurrenabaque (wg Tyuleneva 2010; fot. 16b). Analogiczny element dekoracyjny pojawia się także na naczyniach z odległego stanowiska Bella Vista (rejonu Baures), chociaż forma naczyń jest inna (fot. 17a). Osadnictwo na stanowisku Bella Vista datowane jest na podstawie próbek radiowęglowych na XIV w n.e. (Prümers *at al.* 2006). Istotne analogie w sposobie dekoracji naczyń widoczne są także w

[9] Taką rozpiętość czasową (po skalibrowaniu, z prawdopodobieństwem 95,4%) sugerują przytaczane przez badaczy daty radiowęglowe związane z fazą Mamoré: 1140±90 (SI-5384), 830±70 (SI-5383) oraz 755±95 BP (SI-5385).

przykładach ceramiki dekorowanej głębokim ornamentem rytym i aplikacjami plastycznymi (guzkami) z brazylijskiego stanowiska Açutuba I (dolny bieg Río Negro), wiązanych z tradycją *Barrancoide*/*Incisa-Modelada* (fot. 17b). Materiały te datowane są na X w n.e. (Heckenberger *et al.* 1998).

Fragmenty naczyń o ostrym załomie brzuśca, gładkiej powierzchni oraz ozdobione ornamentem nakłuwanym oraz nacięciami wykonanymi paznokciem (inw. 4, 5/05; fot. 19) prawdopodobnie nie znajdują analogii w opublikowanych jak dotąd materiałach archeologicznych z Amazonii boliwijskiej. Ze względu na formę oraz wygładzoną powierzchnię można przypuszczać, iż pełniły rolę „zastawy stołowej".

Niejasna jest funkcja dwóch fragmentów naczynia modelowanego z elementami dekoracji rytej znalezionego na stanowisku Copacabana (inw. 3/05, fot. 19). Prawdopodobnie element ten nie miał znaczenia konstrukcyjnego (np. nóżka, uchwyt) lecz raczej dekoracyjne, jako stylizowany duży guzek. Naczynia z dużymi bogato dekorowanymi i stylizowanymi guzkami znane są z głównie z kolekcji prywatnych, szczególnie z Rurrenabaque (por. Tyuleneva 2010; fot. 16b), można przypuszczać, że pochodzą z okolicznych stanowisk lub z pogórza Yungas. Te elementy dekoracji, a szczególnie głęboko ryte linie sugerują związek tego typu elementów z tradycją *Barrancoide*/*Incisa-Modelada* (por. Lathrap 1970).

Wśród znalezisk powierzchniowych ze stanowiska Copacabana na uwagę zasługują także aplikacje plastyczne w formie zoomorficznej: stylizowanej głowy ptasiej (?) (inw. 12/05; fot. 20b) oraz płetw/skrzydeł (inw. 11/05; fot. 20a). Także tego typu elementy zdobnicze sugerują związek tych materiałów z tradycją *Barrancoide*/*Incisa-Modelada*: antropomorficzne i zoomorficzne *adornos* są jednymi z głównych cech dystynktywnych tej tradycji (por. Lathrap 1970: 113-127). Jedną z interesujących analogii dla *adorno* w formie głowy ptasiej (?) jest przykład znad Ucayali należący z tradycji Hupa-iya (fot. 21b), datowanej na okres od II w p.n.e. do I w. n.e., tradycji o wyraźnych cechach *Barrancoide*/*Incisa-Modelada* (*Ibidem*). Z kolei aplikacje modelowane i ryte w formie płetw (?) widoczne jest na naczyniu z kolekcji Museo Nacional de Arqueología w La Paz, pochodzącym z okolic Sapecho (MNA3137; Portugal 1978: 70). *Adornos* zwykle pojawiały się na bocznych przeciwległych stronach naczynia, często przy samym brzegu; w niektórych przypadkach, poprzez dodatkowe zdobienia całe naczynia uzyskiwały formy zoomorficzne. Generalnie cechy te wiążą *adornos* znalezione na stanowisku w Copacabana z ogólnie pojętą tradycją *Barrancoide*/*Incisa-Modelada*, lokalnie zmodyfikowaną.

Na stanowisku Copacanaba znaleziono również fragment siekierki kamiennej (inw. 10/05; fot. 22a) oraz przęślik gliniany bez zdobień (inw. 7/05; fot. 22b) – materiały często występujące w kontekstach archeologicznych w Amazonii boliwijskiej, jednak z uwagi na aktualny stan badań i opracowań są mało wrażliwe chronologicznie.

W trakcie badań prowadzonych w 2006 r. przeprowadzono dokładniejsze rozpoznanie stratygrafii oraz charakteru osadnictwa na stanowisku. Warstwa kulturowa barwy szaro-brązowej (*terra mulata*?), o szacowanej miąższości około 75 cm, zalegała na skale macierzystej, barwy szaro-różowej. Zlokalizowano jamę (Obiekt 1) oraz części dwóch pochówków szkieletowych oznaczonych jako Grób 1 i Grób 2.

Obiekt 1 (fot. 23) miał formę butelkowatą, w przekroju rozszerzającą się ku dołowi i głębokość około 50 cm od spągu warstwy kulturowej. W wypełnisku barwy szaro-brązowej, zawierającym liczne fragmenty węgla drzewnego znaleziono fragmenty spalonej gliny, kości zwierzęcych oraz niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. Ze względu na charakter wypełniska Obiekt 1 można uznać za jamę odpadkową, przy czym niewykluczone, iż pierwotnie mógł pełnić funkcję jamy zasobowej ze uwagi na butelkowaty kształt, zmniejszający absorpcję temperatury z otoczenia.

Interesujące implikacje wynikają z charakteru wspomnianych wyżej pochówków zlokalizowanych na stanowisku (fot. 24). Podział na groby ma w tym przypadku jedynie

walor porządkujący, gdyż znaleziono jedynie dwie kości długie w układzie horyzontalnym (prawdopodobnie udowe), zalegające w pewnej odległości od siebie - sugerującej, iż nie należały do jednego pochówku. Ponieważ miejsce to oczyszczono jedynie fragmentarycznie i zdecydowana większość pozostałych kości potencjalnie pozostała w głębi urwiska, przedstawione wnioski są niepełne. Jednakże kości długie należące do pochówku zalegającego niżej, nosiły prawdopodobnie ślad prostego przecięcia, nietypowy dla naturalnego złamania (za życia czy tez w przypadku procesów podepozycyjnych)[10].

Przynależność kulturowa, chronologia

Materiały pochodzące z prospekcji archeologicznej na stanowisku Copacabana pozwalają stwierdzić, iż pełniło rolę osady oraz cmentarza w okresie przedhiszpańskim. Wskazuje na to przede wszystkim obecność warstwy kulturowej, gdzie zlokalizowany powiązany z nią obiekt gospodarczy oraz dwa pochówki. Stratygrafia profilu urwiska rzecznego sugeruje, iż stanowisko pierwotnie było względnie płaskie i nie miało formy kopca. Po zakończeniu osadnictwa, wskutek działalności erozyjnej i sedymentacyjnej rzeki stanowisko zostało pokryte przynajmniej dwiema warstwami grubych osadów aluwialnych, przy czym warstwa dolna ma charakter bardziej zwarty, górna bardziej sypki.

Spostrzeżenia te potwierdza analiza map wysokościowych terenu (ryc. 3). Stanowisko zlokalizowane jest na skraju dawnych wałów rzecznych usytuowanych na południe od stanowiska, po obu stronach aktualnego koryta Río Beni. W obszarze tym widoczne są ślady przemieszczania się dawnych meandrów (mozaika fluwialna). Procesy te zapewne były przyczyną depozycji górnej warstwy aluwialnej na stanowisku. Podobną genezę ma najpewniej także naturalna warstwa zalegająca poniżej, jednakże ślady tego procesu nie są czytelne na mapach wysokościowych i obrazach satelitarnych. Aktualne ukształtowanie terenu wynika z przecięcia przez rzekę dawnych nawarstwień aluwialnych przed 1975 r., po czym koryto rzeczne przesunęło się na wschód tworząc zakole.

W celu określenia przynależności kulturowej dawnych mieszkańców Copacabana stwierdzone analogie kierują uwagę na dwa istotne zjawiska kulturowe w prehistorii Amazonii: tradycję *Barrancoide*/*Incisa-Modelada*, wiązaną z ekspansją Arawaków oraz migracje ludów Tupi-Guaraní. Na ten pierwszy element wskazują zdobnictwo części materiałów ceramicznych: głębokie rycie, guzki z perforacją oraz *adornos*. Z kolei obecność ceramiki chropowaconej na stanowisku zdaje się być pośrednim wskaźnikiem wpływu ludów Tupi-Guaraní. Obecność stylistyki *Barrancoide* nad Alto Beni wykazał Max Portugal (1978) oraz Donald Lathrap (1970: 124) w materiałach z Chimay (dekoracja modelowana i ryta, zoomorficzne *adornos*, okrągłe aplikowane guzki, naczynia na krótkich nóżkach), datowanych na VIII/IX w. n.e. W materiałach z Copacabana widoczne są także ścisłe analogie z ceramiką z obszaru pogórza Yungas, która także wykazuje cechy tradycji *Barrancoide*/*Incisa-Modelada*. Również obecność grobów szkieletowych przy braku urnowych wskazuje na tę tradycję. Jako analogię można przytoczyć zwyczaj pochówków szkieletowych w tradycji Hupa-iya nad Ucayali, należącej do serii *Barrancoide*, chociaż datowanej na okres wcześniejszy, tj. II w. p.n.e.-I w. n.e. (Lathrap 1970).

Wśród materiałów z Copacabana widoczny jest wpływ ludów Tupí-Guaraní, chociaż w niepełnym zakresie cech: brak ceramiki malowanej, oraz zwyczaju bezpośrednich pochówków urnowych (por. Eriksen 2011: 243), pośrednim wskaźnikiem jest jedynie obecność ceramiki chropowaconej. Podobna sytuacja kulturowa miała miejsce w środkowym biegu Ucayali, gdzie ryta i malowana ceramika Cumancaya (IX-XIII w. n.e.), wiązana etnicznie z ludami Pano) współwystępowała z ceramiką z odciskami paznokci typową dla

[10] Tego typu ślady mogły być wynikiem np. amputacji lub rytualnego rozczłonkowania ciała po śmierci.

Tupi-Guaraní, co sugeruje wymianę kulturową między tymi ludami (*Ibidem*). Konkludując, należy przyporządkować materiały z Copacabana do szeroko rozumianej tradycji *Barrancoide*/*Incisa-Modelada*, przy czym widoczny jest również wpływ zdobnictwa Tupi-Guaraní, nie będący czynnikiem dominującym. Ze względu na brak bezwzględnego datowania radiowęglowego stanowiska, można jedynie podjąć próbę określenia ram czasowych osadnictwa na stanowisku na podstawie wymienionych analogii z materiałem archeologicznym z innych stanowisk. Najwczesniejsze analogie – *adornos* z tradycji Hupa-iya wskazują na okres od II w. p.n.e., najpóźniejsze – związane z wpływami ludów Tupi-Guaraní – na czasy niemal współczesne. Większość natomiast analogicznych materiałów pochodzi z okresu między VIII a XIII w. n.e., co tworzy prawdopodobne ramy czasowe osadnictwa na stanowisku Copacabana.

Pod względem hydrograficznym stanowisko Copacabana leży na skraju pasa meandrowego Río Biata, starorzecza Río Beni, jednak w obrazach satelitarnych w pobliżu stanowiska widoczne są również ślady działalności erozyjnej i przesuwania meandrów rzecznych współczesnego biegu Río Beni. Jeśli górną warstwę aluwialną widoczną w profilu urwiska można powiązać z współczesnymi przesunięciami koryta Río Beni, wówczas kolejną warstwę aluwialną, położoną niżej można hipotetycznie wiązać z działalnością sedymentacyjną rzeki w poprzedniej fazie - Negro. Jeśli to rozumowanie jest słuszne, wówczas osadnictwo na stanowisku należy datować na fazę Biata migracji Río Beni.

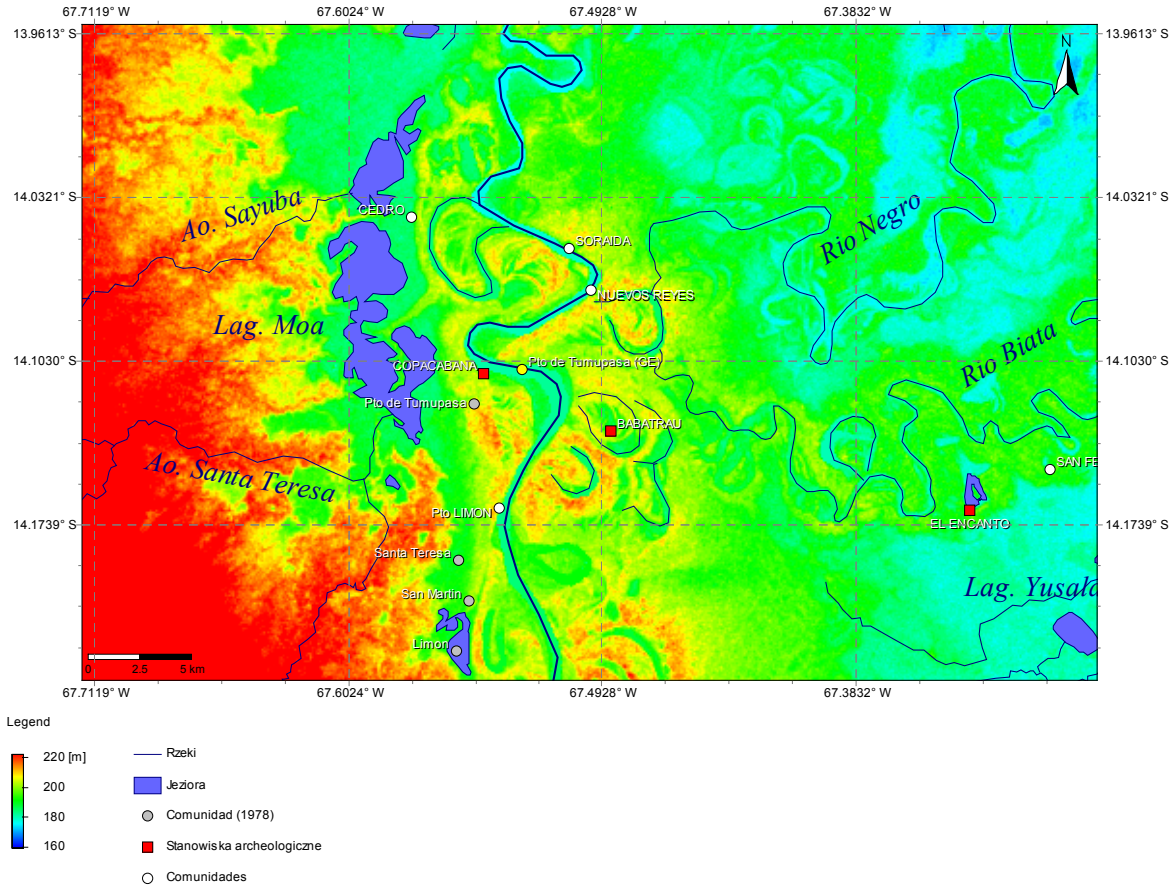

Ryc. 3. Mapa wysokościowa okolic stanowiska Copacabana. Opracowanie A. Karwowski.

Formułując wnioski dotyczące charakteru osadnictwa na stanowisku Copacabana należy również zwrócić uwagę na bliskość osady Puerto de Tumupasa – dawnego portu Tumupasa, odległego wg map z końca lat 70. XX w o około 1-2 km od stanowiska.

Niewykluczone, iż Puerto de Tumupasa jako port funkcjonowało już w okresie inkaskim, a być może nawet wcześniej. Na stanowisku Copacabana nie znaleziono żadnych materiałów inkaskich, jednakże niewykluczone, iż w okresie wcześniejszym istniał jakiś związek między obiema osadami. Kwestia ta wymaga jednak kolejnych badań i studiów.

Wnioski

Podczas rekonesansów w latach 2004-2006 przeprowadzono rozpoznanie archeologiczne na czterech stanowiskach położonymi nad Río Beni w jej aktualnym biegu oraz starorzeczami: Yata/Tapado i Biata. Wybór stanowisk uwarunkowany był ich dostępnością, gdzie dotarcie było możliwe drogą wodną bądź drogami utwardzonymi. Prace wykazały różnorodność typów stanowisk na badanym obszarze - są to: kopce osadnicze (Guamisa), skupiska małych *montículos* (El Encanto) oraz prawdopodobnie większa osada położona pierwotnie na względnie płaskim terenie (Copacabana).

Prace wykazały konieczność zwrócenia większej uwagi w badaniach regionu na kopce i konstrukcje ziemne (*mintículos*, *lomas*), dobrze dotychczas rozpoznane centralnej strefie *Llanos de Mojos*, a praktycznie nieznane lub niebadane (za wyjątkiem stanowiska Guamisa) w górnym biegu Río Beni i jej starorzeczy. Wpływ na aktualny stan badań tego terenu ma w znacznej mierze jego niedostępność (lasy, bagna, brak dróg) oraz duży zasięg osadów aluwialnych i obszarów zerodowanych, zmieniających krajobraz i niszczących ślady działalności ludzkiej w przeszłości. Niemniej jednak zaobserwowano trzy typy osadnictwa, przy czym co najmniej jednemu z nich towarzyszyły konstrukcje ziemne:

1) kopiec osadniczy (*loma*) na stanowisku Guamisa, który w okresie przedhiszpańskim był hipotetycznie częścią większej sieci osadniczo-rolniczej, w skład której wchodziły podłużne pola uprawne (*camellones*) oraz kanał łączący je z kopcem osadniczym; stanowisko położone w pobliżu Río Tapado – starorzecza Río Beni;

2) kopce „mieszkalne" tworzące „pola kopców" na stanowisku El Encanto; *montículos* wielkością odpowiadają pojedynczym chatom lub zabudowaniom gospodarczym; w skład „pola kopców" wchodziły także sztuczne kanały; sieć osadnicza położona w pobliżu Río Biata – starorzecza Río Beni;

3) płaska osada oraz cmentarzysko na stanowisku Copacabana, położone nad Río Beni, w pobliżu punktów węzłowych łączących rzekę z Río Biata i Río Negro.

Położenie badanych stanowisk, usytuowanych w pobliżu znaczących cieków wodnych ułatwiało zapewne wymianę dóbr i idei, umożliwiało kontakty miedzy grupami ludności. W przypadku stanowiska Guamisa niewiele można stwierdzić na temat wymiany wytwórczości ceramicznej (brak charakterystycznych fragmentów naczyń), natomiast przypuszczalna sieć osadniczo-rolnicza jaką tworzyło wykazuje podobieństwa do wykorzystywanych rolniczo pól w centralnej części *Llanos de Mojos*, np. nad Río Iruyañez (Walker 2011), czy Río Aperé (Denevan 1966; Erickson, Walker 2009), które tworzą tam jednak bardziej rozbudowane struktury. Ponieważ Río Tapado miało niegdyś ujście do Río Mamoré, w pobliżu ujścia Río Iruyañez (Hannagarth 1993: Fig. 8), niewykluczone, iż drogą wymiany międzygrupowej/międzykulturowej wzdłuż Río Tapado nastąpiło rozpowszechnienie tego typu konstrukcji ziemnych do celów rolniczych, a być może nawet nastąpiła migracja ludności. Niezależnym potwierdzeniem takiej hipotezy byłoby znalezienie w materiale ceramicznym ze stanowiska Guamisa przykładów o cechach wspólnych z materiałami znad Iruyañez (np. w typie ceramiki polichromowanej ze stanowiska San Juan). Obecnie kwestia ta wobec braku systematycznych badań na stanowisku Guamisa pozostaje otwarta.

Mound fields na stanowisku El Encanto nad Río Biata tworzą izolowane skupisko, co jak się wydaje jest jedynie skutkiem stanu badań i ograniczonej dostępności w terenie i

spodziewać się można kolejnych grup *montículos* w okolicy. Stanowią zapewne efekt nieco innego typu osadnictwa i gospodarki w porównaniu do konstrukcji ziemnych ze stanowiska Guamisa. Nieliczny charakterystyczny materiał zabytkowy znaleziony w El Encanto wykazuje pewne stylistyczne podobieństwa do materiałów zabytkowych z dolnego poziomu (*inferior*) kopca Velarde, badanego przez Erlanda Nordenskiölda. Jeśli to rozumowanie jest słuszne, wówczas rysują się kolejne analogie w odniesieniu do obu stanowisk. Zarówno w Velarde *inferior* jak i w El Encanto zaobserwowano ślady platform obiektów mieszkalnych/gospodarczych, na obu stanowiskach występowały pochówki szkieletowe przy braku grobów urnowych. W obrębie kopca Velarde groby urnowe stwierdzono w młodszym (*superior*) poziomie kulturowym (por. np. Jaimes 2010). Z kolei część materiałów ceramicznych Velarde *inferior* wykazuje duże podobieństwo stylistyczne do tradycji *Barrancoide/Incisa-Modelada*, wiązanej migracjami Arawaków na tereny zachodniej i południowej Amazonii (por. Lathrap 1970).

Ze względu na dużą miąższość sedymentów rzecznych na stanowisku Copacabana niemożliwe jest określenie topografii i zasięgu poziomego stanowiska. Na podstawie śladów widocznych w profilu urwiska rzecznego wydaje się, że miało ono formę osady płaskiej. Z kolei materiały ceramiczne wykazują znaczne zróżnicowanie stylistyczne i technologiczne. Cechy takie jak głęboka dekoracja ryta, guzki z perforacją oraz obecność *adornos* wskazują na tradycję *Barrancoide/Incisa-Modelada*, natomiast obecność ceramiki chropowaconej zdaje się być pośrednim wskaźnikiem wpływu ludów Tupí-Guarani, przy czym cecha ta nie była czynnikiem dominującym w zdobnictwie ceramiki na stanowisku. Także obecność pochówków szkieletowych, przy braku urnowych sugeruje ograniczony zakres wpływów Tupí-Guarani. Na podstawie analogii ceramiki charakterystycznej z Copacabana z materiałem archeologicznym z innych stanowisk można wstępnie przyjąć okres między VIII a XIII w n.e. jako prawdopodobne ramy czasowe osadnictwa na stanowisku Copacabana.

Pod względem hydrograficznym wszystkie stanowiska leżą w pobliżu starorzeczy Río Beni, przy czym stanowisko Copacabana widoczne jest w urwisku rzecznym w jej aktualnym biegu. Przyjmując zasadę, iż osadnictwo skupiało się w pobliżu cieków wodnych o wielkości pozwalającej na nawadnianie pól uprawnych w porze suchej, można przyjąć, iż osadnictwo na stanowisku Guamisa związane było z Río Beni w fazie Tapado, natomiast stanowiska El Encanto i Copacabana wiązać można z fazą Biata. Jednocześnie bardziej sprzyjające rolnictwu wydają się „białe" wody rzeczne, bogate w muł i składniki odżywcze, a takimi najprawdopodobniej wówczas były rzeki Tapado i Biata. Początek fazy Biata w zaproponowanej korelacji oznacza jedynie *terminus post quem* dla rozpoczęcia osadnictwa. Do jego rozwoju wystarczały dogodne i stabilne warunki środowiskowe i społeczne, np. odpowiednia ilość wody w rzece, jej żeglowność, brak katastrofalnych powodzi, urodzajność gleb, brak wojen itd. Inaczej mówiąc zakładanie osad nie musiało zbiegać się w czasie z początkiem danej fazy Río Beni, wymagało dogodnych i stałych warunków do osadnictwa istniejących tak długo dopóki nie nastąpiło znaczące przemieszczenie koryta rzecznego bądź inne czynniki katastrofalne.

Ze względu na ograniczony zakres prac na wymienionych stanowiskach przedstawione wnioski to w duże mierze hipotezy wymagające potwierdzenia w toku kolejnych badań terenowych. Niemniej jednak rozpoznanie archeologiczne wykazało znaczną wartość poznawczą badanych stanowisk a jednocześnie konieczność kontynuacji prac w przyszłości. Przyszłe priorytety badawcze zależą w dużej mierze od stopnia narażenia danego stanowiska na zniszczenie, stąd w pierwszej kolejności postulowana jest kontynuacja prac (jako ratunkowych) na stanowisku Copacabana, permanentnie niszczonym przez erozję rzeczną, i w dalszej kolejności na pozostałych stanowiskach, niszczonych w mniejszym stopniu przez współczesną działalność gospodarczą i rolniczą. Mimo ograniczonego zakresu rozpoznanie archeologiczne na stanowiskach Guamisa, San Fernando, El Encanto i

Copacabana było bez wątpienia istotnym wkładem polskiej nauki w wiedzę o przeszłości tej słabo zbadanej części Boliwii.

Podziękowania

Przeprowadzenie rekonesansów na omawianych stanowiskach nie byłoby możliwe bez zgody, pomocy i wsparcia boliwijskich instytucji rządowych i pozarządowych: Dirección Nacional de Arqueología, kierownictwa Tierra Comunitario de Origen Takana III, burmistrza i samorządu miasta Reyes, członków Fundación Eco-Amazonico a także osób prywatnych udostępniających swoje gospodarstwa badaniom powierzchniowym i sondażowym. Autor oraz uczestnicy ekspedycji pragną wyrazić swoją wdzięczność wszystkim instytucjom i osobom wspierającym nasze prace oraz udzielającym pomocy logistycznej i gościny w różnych momentach naszego pobytu w Boliwii i Argentynie.

Słownik terminów

Camellones (ang. *raised fields*) – wydłużone prostokątne podwyższone pola; względnie rzadkie na wschód od Río Mamoré, powszechne na zachód od Río Mamoré. Wykorzystywane do celów rolniczych, korzystające z bogatych w składniki odżywcze „białych" wód pochodzących z rzek (Langstroth 1999: 45).

Lomas (ang. *mounds*) – duże konstrukcje ziemne (kopce) wzniesione do celów mieszkalnych i grzebalnych; szczególnie powszechne w okolicach Trinidadu (np. Casarabe, Mendoza, Salvatierra) (Langstroth 1999: 45-46; Erickson 2000a). Kopce generalnie zawierają typowe dla osadnictwa wypełniska lub warstwy odpadków gospodarczych (kości, muszle i inne pozostałości pożywienia, ceramikę i narzędzia kamienne) (Erickson 2008: 168).

Montículos (ang. *mound fields*) – duże skupiska prostokątnych lub owalnych małych kopców (*montículo*), rozmieszczonych w rzędach. „Pola kopców" występują często poza skupiskami innych konstrukcji ziemnych, chociaż nad Río Apare pojawiają się w kontekście podwyższonych pól uprawnych. Służyły prawdopodobnie jako tymczasowe schronienia dla ludzi pracujących na polach w porze deszczowej, bądź pełniły funkcje rolnicze (Plafker 1963: 376; Denevan 1966: 72; Erickson 2000a: 208). W rejonie Baures stwierdzono małe *montículos* w obrębie pierścieniowatych wałów (*zanjas circundantes*) (Erickson *et al.* 2008: 63).

Terraplenes (ang. *causeways*) – groble ziemne służące do celów komunikacyjnych (podróż piesza) w czasie pory deszczowej, współwystępujące z kanałami (*canales*) po jednej lub obu stronach nasypu, wykorzystywanymi do komunikacji przy użyciu czółen w porze suchej. Ich długość może dochodzić do kilkunastu km, szerokość średnio od 4 do 6 m (maksymalnie do 20 m) i wysokość od 0,5 do 1,5 m (maksymalnie 3 m) (Erickson 2000b: 15, 22). Większość *terraplenes* zlokalizowano między Río Secure i Río Yacuma oraz między Río Beni i Río Guaporé; inne duże skupisko *terraplenes* zlokalizowano w obszarze Baures, między Río San Joaquín a Río San Martín (*Ibid*.: 20). *Terraplenes*, najczęściej rozmieszczane równolegle względem siebie, poza celami komunikacyjnymi pełniły istotną rolę w gospodarce wodnej, mogły być również wyznacznikami granic terytorialnych (*Ibid*: 22; Langstroth 1999: 45).

Zanjas circundantes (ang. *ring ditches*) – fosy i wały pierścieniowate, występujące w Amazonii boliwijskiej i przyległym brazylijskim stanie Acre. Stanowiska tego typu składają się z owalnych lub U-kształtnych wałów i fos, niekiedy kilku. Pierwsi Europejczycy opisywali wioski chronione przez drewniane palisady i fosy. Stanowiska z wałami i fosami w Acre i Amazonii boliwijskiej (dolny bieg Río Beni, górna Madeira, region Baures) nazywane są „geoglifami" z uwagi na ich sugestywne kształty (okrągłe, owalne, ośmiokątne, kwadratowe, prostokątne, D-kształtne), i wydaje się, iż pełniły pierwotnie raczej funkcje ceremonialne niż rezydencjonalne i defensywne. Na niektórych stanowiskach tego typu występują czarnoziemy amazońskie (Erickson 2008: 170-171; Erickson *et al.* 2008; Saunaluoma 2010).

Bibliografia

Arellano López, Jorge
2009 *Culturas prehispanicas del Napo y Aguarico, Amazonia ecuatoriana*. Lima: Centro Cultural José Pío Aza.

Cordero Miranda, Gregorio
1984 Reconocimiento arqueologico en las margenes del Río Beni. *Arqueología Boliviana* 1: 15-24.

Denevan, William M.
1966 *The Aboriginal Cultural Geography of the Llanos de Mojos of Bolivia*. Berkeley: University of California Press.

Dougherty, Bernardo, Horacio Calandra
1981-82 Excavaciones arqueológicas en la Loma Alta de Casarabe, Llanos de Moxos, Departamento del Beni, Bolivia. *Relaciones de la Sociedad Argentina de Antropología*, N.S., XIV (2): 9-48.

Dumont, Jean-François
1996 Neotectonics of the Subandes-Brazilian craton boundary using geomorphological data: the Marañon and Beni basins. *Tectonophysics* 257: 137-151.

Erickson, Clark L.
2000a Lomas de Ocupación en los Llanos de Moxos. En: *Arqueologia de las Tierras Bajas*, ed. Duran Coirolo, Alicia y Roberto Braceo Boksar, pp. 207-226. Montevideo.
2000b Los caminos prehispánicos de la Amazonia Boliviana. En: *Caminos precolombinos: las vías, los ingenieros y los viajeros*, ed. Leonor Herrera and Marianne Cardale de Schrimpff, pp. 15-42. Bogota: Instituto Colombiano de Antropología y Hiustoria.
2003 Historical Ecology and Future Explorations. In Johannes Lehmann, Dirse C. Kern, Bruno Glaser, William I. Woods (eds.) *Amazonian Dark Earths: Origins, Properties, Managment*, pp. 455-500. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
2008 Amazonia: The Historical Ecology of a Domesticated Landscape. In Helaine Silverman and William H. Isbell (eds) *Handbook of South American Archaeology*, pp. 157-183. New York: Springer.

Erickson, Clark, Patricia Alvarez, Sergio Calla
2008 *Zanjas circundantes: obras de tierra monumentales de Baures en la Amazonia Boliviana. Informe del trabajo de campo de la temporada 2007*. Proyecto Agro-Arqueológico del Beni.

Erickson, Clark, John H. Walker
2009 Precolumbian Causeways and Canalas as Landesque Capital. In James Snead, Clark Erickson, and Andy Darling (eds) *Landscapes of Movement: Trails, Paths, and Roads in Anthropological Perspective*, pp. 232-252. Philadelphia: Penn Museum Press and the University of Pennsylvania Press.

Eriksen, Love
2011 *Nature and Culture in Prehistoric Amazonia. Using G.I.S. to reconstruct ancient ethnogenetic processes from archaeology, linguisti cs, geography, and ethnohistory*. Lund: Lund University.

Hanagarth, Werner
1993 *Acerca de la geoecologia de las sabanas del Beni cen el noreste de Bolivia*. La Paz: Instituto de Ecología.

Heckenberger, Michael J., Eduardo G. Neves, James B. Petersen
1998 De onde surgem os modelos? As origens e expansões Tupi na Amazônia Central. *Revista de Antropologia* 41(1)

Jaimes Betancourt, Carla
2010 *Die Keramik der Loma Salvatierra/La Ceramica de la Loma Salvatierra*. Ph.D. dissertation, Universitaät zu Bonn.

Karwowski, Andrzej
2007 Badania archeologiczne stanowiska Uaua-uno w sezonie 2005. Wersja elektroniczna dostępna na stronie www.uauauno.of.pl

Karwowski, Andrzej, Jagienka Kołpowska
2011 Badania archeologiczne stanowiska Uaua-uno w sezonie 2006. Wersja elektroniczna dostępna na stronie www.uauauno.of.pl

Langstroth Plotkin, Roberto
1999 *Forest Islands in Amazonian Savanna of Northeastern Bolivia*. Dissertation submitted for the degree of Ph.D. in Geography at the University of Wisconsin-Madison.

Lathrap, Donald
1970 *The Upper Amazon*. London: Thames and Hudson.

Pärssinen, Martti
2003 When did the Guaraní expansion toward the Andean foothills begin? In *Western Amazonia – Amazônia Occidental. Multidisciplinary Studies on Ancient Expansionistic Movements, Fortifications and Sedentary Life*, ed. Martti Pärsinen and Antti Korpisaari. Renvall Institute Publications 14, pp. 73-89. Helsinki: University of Helsinki.

Plafker, George
1963 Observations on Archaeological Remains in Northeastern Bolivia. *American Antiquity* 28(3): 372-378.

Portugal Ortiz, Max
1978 *La arqueologia de la region del Rio Beni*. La Paz.

Prümers, Heiko, Carla Jaimes Betancourt, Ruden Plaza Martinez
2006 Algunas tumbas prehispánicas de Bella Vista, Prov. Iténez, Bolivia. *Zeitschrift fur Archaologie Aussereuropaisher Kulturen* 1: 251-284.

Saunaluoma, Sanna
2010 Pre-columbian Earthworks in the Riberalta Region of the Bolivian Amazon. *Amazônica* 2(1): 104-138.

Tyuleneva, Vera
2010 *Cuatro viajes a la Amazonia Boliviana*. La Paz: FOBOMADE.

Walker, John H.
2011 Ceramic assemblages and landscape in the mid-1st millennium Llanos de Mojos, Beni, Bolivia. *Journal of Field Archaeology* 36(2): 119-131

Inwentarz zabytków

El Encanto

Nr	Lokalizacja	Opis	Ilość	Uwagi
1/05	Wykop 1	Niecharakterystyczne fragmenty naczyń ceramicznych	32	Wykop sondażowy w pobliżu ogrodzenia
2/05	Wykop 1	Fragmenty kamieni	2	j.w.
3/05	Wykop 1	Odłupek kamienny	1	j.w.
4/05	Kopiec 1	Niecharakterystyczne fragmenty naczyń ceramicznych	30	
5/05	Kopiec 1	Fragment naczynia ceramicznego	1	
6/05	Kopiec 1	Fragmenty kamieni, fragmenty naczyń ceramicznych	6, 2	
7/05	Kopiec 1	Fragmenty naczyń ceramicznych (wylewy) część z ornamentem plastycznym	3	

Copacabana

Nr	Lokalizacja	Opis	Ilość	Uwagi
1/05	Powierzchnia	Fragmenty naczyń chropowaconych (*revocados*)	2	Rekonesans 30.09.2005
2/05	Powierzchnia	Fragmenty cedzaka	2	j.w.
3/05	Powierzchnia	Fragmenty naczynia z dekoracją plast.	2	j.w.
4/05	Powierzchnia	Fragment naczynia z ornamentem kłutym	1	j.w.
5/05	Powierzchnia	Fragment naczynia z ornamentem kłutym	1	j.w.
6/05	Powierzchnia	Fragment naczynia (wylew) z uszkiem	1	j.w.
7/05	Powierzchnia	Przęślik gliniany	1	j.w.
8/05	Powierzchnia	Fragmenty naczyń, częśc dekorowanych ornamentem kłutym i plast.	9	j.w.
9/05	Powierzchnia	Przęślik gliniany	1	Rekonesans 23.10.2005
10/05	Powierzchnia	Fragment siekierki kamiennej	1	j.w.
11/05	Powierzchnia	Ornament plastyczny (?)	1	j.w.
12/05	Powierzchnia	Ornament plastyczny w formie głowy ptasiej	1	j.w.
13/05	Powierzchnia	Fragmenty naczyń ceramicznych z dekoracją plastyczna, fragment spalonej gliny	8, 1	j.w.